

Титлитъ на българскитѣ владѣтели

отъ Цвѣтанъ Радославовъ

Управлението на държавата се е схващало първоначално като една дейность или служба като всѣка друга. Ако и да е била свързана съ известно отличие, дължимо било на нейното особено важно значение, било на личнитѣ качества на носителя ѝ, тя не се е разбирала като нѣкое достоинство, изразъ и название на което е била титлата, както по-после, пъкъ и днесъ това се разбира — а именно като едно лично качество, съ изключителенъ, дори свещенъ характеръ, който се придава на лицето наистина съ службата, ала се споява съ него и въ много случаи не му се отнема и когато не я изпълнява вече, както е напр. при свещеническия чинъ въ християнската църква. Титлата е била просто название на работата, която носителтъ на службата върши. Така латинското *rex* въ най-старо време е означавало лицето, което управлява; *dux*, нѣмското *Herzog* — службата воевода, както напр. днесъ учителъ е название на лицето, което учи; у старитѣ римляни *rex sacrosanctus* се наричалъ единъ жрецъ, който предстоялъ (като управителъ) на известенъ религиозенъ култъ. Това не сж сжщински титли, тѣ не означаватъ достоинства, а служби. Затова първоначално не е имало степени въ владѣтелския санъ, следователно и въ титулатурата: *rex* е означавало управникъ изобщо, а не степенъ на владѣтелско достоинство. На грѣцкото βασιλεύς етимологията не е сигурна, ала значението му е било въ най-старо елинско време изобщо сжщото, както и на латинското *rex*, ако и, вследствие на различнитѣ политически и исторически условия и разликата въ народния характеръ, правата и длѣжноститѣ на владѣтеля да не сж били съвсемъ еднакви съ онѣзи на римския *rex*. Така е било у всички народи, каквито думи и да сж употрѣбляли тѣ на своя езикъ за означение на службата. Ала съ време тази служба добила едно изключително значение поради своята важность, като претърпѣла единъ развой, чрезъ който отъ служба се превърнала въ достоинство и името ѝ станало титла на последното. Това, както ще видимъ, особено личи при думата императоръ. Характертъ на владѣтелската дейность, снаб-

дена съ сръдствата на властъ, сила и авторитетъ, къмъ които, по понятни причини, се присъединилъ и единъ религиозенъ елементъ, ималъ за естествена последица, носителтъ ѝ да изпъкне и се издигне надъ другитъ, което отъ своя страна породило у него стремежа да запази за винаги властта за себе си и да я остави на своитъ потомци. Така се разбира, че той отъ изпълнител на служба, отъ чиновникъ, се превърналъ на заповѣдникъ, господарь, и такова значение сж придобили чрезъ тази еволюция думитъ гех, βασιλεύς, kipping, **кѣнасъ** и пр., които първоначално сж означавали сѣ едно и сжщо, а именно господарь, владѣтель, безъ при това да изразяватъ по-висока или по-ниска степенъ на владѣтелския санъ. За да получи управническата служба характера на достоинство, най-много сж допринесли наследствеността и обстоятелството, че съ нея се свързали и известни религиозни мотиви и дори свещенически функции. Преемницитъ на Октавия си прикачили неговитъ имена Caesar и Augustus, за да минатъ за негови потомци и съ това да подкрепятъ своитъ права върху императорската властъ чрезъ принципа на наследствеността; владѣтелитъ винаги сж се стремѣли да засилятъ този принципъ чрезъ изтъкването на старинността на своя родъ. Сжщата целъ се е гонила и съ религиозния мотивъ. Въ древността владѣтелитъ, и когато сами сж се налагали, и когато сж бивали избирани или назначавани, сж гледали да присвоятъ на потеклото си божествено начало, а въ по-ново време да минатъ за богоизбрани, основавайки своитъ владѣтелски права върху божията воля и божията милость. Римскитъ императори дори търпѣли на драго сърдце, да имъ се отдаватъ почести като на богове. Всички тѣзи мотиви сж придали на управническата служба характера на властность, изключителность, възвишеность и свещеность, които образуватъ бележитъ на понятието владѣтелско достоинство, и естествено е, че за него е трѣбвало да се употрѣбя особено име, а то е владѣтелската титла. Историческиятъ развой на последнята се е обуславялъ отъ историческия развой на вътрешния строй и мощта на държавитъ и на тѣхнитъ взаимни отношения, и владѣтелскиятъ санъ, който, както казахме, първоначално е билъ единъ, е придобилъ, вследствие на този исторически процесъ, чрезъ настѣпилитъ разлики въ голѣмината, мощта и значението на държавитъ, както и поради тѣхното минало, степени, които се изразили и въ владѣтелската титулатура.

Такъвъ развой е прекарало схващането на владѣтелската служба и нейното название и у славянитъ. Думата **кѣнасъ**, **цѣсарь**, които тѣ

сж заели отъ германцитъ, имали за тѣхъ отначало едно и сжщо значение — владѣтель; съ тѣхъ тѣ наричали господаритъ на разнитъ народи, безъ да ги схващатъ като разни степени на владѣтелско достоинство. Чакъ по-късно тѣ почнали да правятъ разлика между тѣхъ, като съ **цѣсарь** назовавали римския императоръ, а владѣтелитъ на другитъ народи съ **кѣнасъ**, което въ държавноправно отношение е имало значението на римското гех, както ще видимъ по-долу. Кралъ, което е сжщо отъ германски произходъ, е влѣзло въ употрѣба въ славянскитъ езици много по-късно, а именно следъ Карла Велики, отъ чието име то е образувано.¹⁾

Владѣтелската титла на българскитъ господари отъ Испериха до Симеона е била ханъ или **кѣнасъ**. Първото е татарска дума (*кхан*) и означава господаръ, монархъ — равно на латинското гех, и въ това значение се е употрѣбяло у много азиатски народи отъ турско-татарски произходъ, та дори и въ Китай.²⁾ **Кѣнасъ**, което иде отъ готското *kuniggs*, старонѣмското *kuning*, и значело първоначално човѣкъ племенитъ, е служело на българскитъ господари за титла, следъ като прабългаритъ се слѣли съ словѣнитъ и възприели тѣхния езикъ. Държавноправното значение на **кѣнасъ** е сжщото, както на ханъ — гех, което се види отъ това, че германскитъ народи сж образували отъ неговия праобразъ — прагерманското *kuni* — думитъ *king*, *König*, *kong*, които значатъ гех. Поради липса на домашни известия, не може точно да се опредѣли, кога ханъ е престанало да се употрѣбя официално и се е замѣстило съ **кѣнасъ**. Въ словенската книжнина се среща само последнѣто и ние имаме основание да приемемъ, че то е влѣзло въ официална употрѣба съ или около нейната поява, негли презъ царуването на Бориса I.³⁾

¹⁾ Отъ старонѣмското *Karal*, *Karl* = мжжъ, свободенъ човѣкъ, юнакъ (днешното нѣмско *Kert* = гидия).

²⁾ Хаганъ (каганъ), което значело господаръ на господаритъ (прилично на императоръ), изглежда, не се е употрѣбяло отъ българскитъ владѣтели като титла.

³⁾ Въ каменнитъ надписи (на грѣцки) отъ времето на Омортага и Маламира се срещатъ формитъ *κανας*, *κανες*, които не сж нишо друго освенъ ханъ. Мнението, че тѣ представяли словѣнското **кѣнасъ**, не издържа критика, вече по езикови съображения, а именно: липсата на носовката, която грѣцитъ въ други случаи винаги, и въ по-подирешни времена, грижливо отбелѣзватъ; а не може по никой начинъ да е звучало като *a*; славянското *a* = *dz* не може да се изрази съ звука *c*; ако пъкъ грѣкътъ, който е съчинилъ надписитъ, го е чувалъ като *z*, то той не щѣше да го предаде съ грѣцко *z*, а съ *z*, понеже не е стояло накрая, та да се чува като *c*, а предъ гласното *z*. Грѣцитъ, които винаги прикачатъ на чуждитъ думи (съ изключение на еврейскитъ и нѣкои други собствени имена) грѣцки окончания, освенъ ако чуждитѣ сами иматъ такива прилични на

И така, санѣтъ на българскитѣ владѣтели преди Симеона отговаря напълно на римското *rex* и старогръцкото (не византийското) βασιλεύς, днешното кралъ, *roi*, *König*, въ смисълъ на монархъ, облѣченъ повече или по-малко въ самовластие. Така тѣ сж бивали наричани отъ латинскитѣ писатели и отъ папитѣ отъ онова време: *Vulgarogum rex* четемъ почти на всѣкъжде.¹⁾ Византийскитѣ историци наричатъ българскитѣ ханове и князѣ ἄρχων, ἀρχηγός, ἡγέμων и под., тѣй като не сж могли да ги приравнятъ съ своитѣ господари и да имъ дадатъ титлата βασιλεύς, която за тѣхъ е имала, както ще видимъ по-долу, не вече старогръцкото значение на тази дума, а на императоръ, който, споредъ тогавашното схващане, е могълъ да бжде само единъ, а именно римскитъ, пъкъ друга дума (равна като титла наприм. на *rex*) не сж имали. Ала ἄρχων, ἡγέμων, ἀρχηγός не представятъ владѣтелска титла (още по-малко нѣкаква степенъ на такава), както показва и тѣхното разнообразие, а означаватъ просто началникъ, водителъ. Византийцитѣ, наистина, сж употрѣбляли латинското *rex* — погрѣчено ῥήξ²⁾ — ала съ него сж наричали западнитѣ кралѣ и кръстоносния кралъ на Иерусалимъ, сжщо и западно-римскитѣ императори отъ Карла Велики, особено отъ Отона I насамъ³⁾, на които, по сжщитѣ причини, не сж искали да признаятъ императорското достоинство, като ги назовавали съ по-низката титла ἀλαμάνων ῥήξ⁴⁾, латинското *Germanorum*

грѣцкитѣ, щѣха да турятъ и на *χανος* и *χανος* окончание *ος* или *ης* (както се наистина среща по-късно въ *κνέζης*) и думитѣ щѣха да иматъ вида *χαναος* и *χανοςος*, съответно *χαναοςης* и *χανοςης*. Явно е, че *ας* и *ος* въ нашитѣ надписи сж грѣцки окончания, прибавени къмъ думата *хан*, още повече че крайното *ς* въ *κνέζης* по онова време се е чувало и грѣцкѣт не е могълъ да го пренебрегне, та да остане *ς* (= *з*) като *с* на края и да получи вида на грѣцко окончание. Колкото за *κ* вм. *χ*, то се обяснява съ това, че началниятъ звукъ на думата е собствено една смѣсица отъ фрикативния и експлозивния гутуралъ, свойствена на татарския езикъ, и може да се чува и като *κ*, и като *χ*. Освенъ това не е за вѣрване, че послavianчването на българитѣ въ времето, когато сж правени надписитѣ, е било толкова напреднало, че тѣхнитѣ господари да употрѣбятъ официално за титла словѣнското *κнѣзь* вмѣсто традиционното *ханъ*.

¹⁾ Макаръ латинскитъ езикъ да има думата *principes*, която особено въ срѣднитѣ вѣкове се употрѣба въ смисълъ на началникъ, владѣтель изобщо. Въ тази смисълъ тя се среща понѣкога и като название на българскитѣ владѣтели преди и следъ Симеона.

²⁾ Сжщо и *κράλης*, славянското кралъ, обаче само като титла на сръбскитѣ и маджарскитѣ кралѣ, и то нѣколко вѣка следъ времето, за което става дума тука.

³⁾ Ср. Constant. Porphyrog. De ceremoniis, Bonn. p. 689.

⁴⁾ Византийцитѣ заели латинското *rex* тъкмо затуй, защото, следъ като βασιλεύς добило значение на императоръ, дума за по-низка отъ императорска степенъ на владѣтелския санъ въ тѣхния езикъ липсвала. Затова тѣ дали на ῥήξ сжщото мѣсто въ иерархичния редъ на владѣтелскитѣ титли, както и западнитѣ, отъ които го заели, а то било по-низко отъ императоръ. Ки и н а м ъ (бонско изд. стр. 69), следъ като изрежда по иерархиченъ редъ разнитѣ владѣтелски титли, както се практикували на западъ, казва, че латинцитѣ наричали василевса императоръ, а ῥήξас владѣтелитѣ отъ втора степенъ (δευτέρως τήξως).

гех, както сами се наричали владѣтелитъ на свещената римска империя, преди да бждатъ коронясани отъ папата.¹⁾

Въпросътъ за титлата царь (цѣсарь), която сж носили българскитъ господари следъ Симеона, е по-заплетенъ. За да може да се разбере нейното значение, потрѣбно е да се установи смисълта на гръцкото βασιλεύς въ старо и въ византийско време, а именно, както е замѣнило своето първоначално значение, което, както видѣхме, е било равно на гех, съ онова на императоръ, и въ какво отношение стои царь (цѣсарь) къмъ него. За тази целъ трѣбва да се върнемъ малко назадъ въ историята.

Завоевателната политика на Римъ и разпростирането на неговата властъ вѣнъ отъ тѣсната областъ на града и после вѣнъ отъ Италия сж имали важни последици за развоя на управата и на държавната властъ изобщо, и съ това на титлитъ на нейнитъ носители. Новопридобититъ земи — провинциитъ — не сж могли вече да се управляватъ направо отъ центъра — сената и консулитъ — и е станало нужно тѣхната управа да се даде въ ржцетъ на особени чиновници, проконсулитъ, които първоначално сж имали предимно военната властъ въ провинциитъ. По този начинъ военното и гражданското imperium въ последнитъ се съсрѣдило въ едни ржце и тъкмо това съединение на дветъ власти образува за по-нататкъ съдържанието на понятието проконсулска властъ. Съ териториалното разширение на държавата провинциитъ добивали сѣ по-голѣмо значение, както поради политическата амбиция за свѣтовно владичество, така и поради тѣхната стопанска важностъ за Римъ и Италия, и тѣ, образувайки по този начинъ въ съзнанието на римския народъ и на политицитъ истинската сила на империята, се явявали вече като нейна нераздѣлна, дори най-сжществена частъ. Затова интересътъ къмъ тѣхъ и грижитъ за тѣхното запазване ставали сѣ по-силни. Римъ и Италия останали въ политическо отношение нѣкакъ на второ мѣсто. Естествено е, че съ това и значението на проконсулската властъ и на нейнитъ носители, разпoredителитъ въ провинциитъ, растѣло. Непрекжснатитъ войни — завое-

¹⁾ Епископъ Лиутпрандъ Кремонски (De legatione Constantinopolitana ad Nicephorum Phocam, въ Corp. script. byzant. Bonn. pars XI [Leo Diaconus]; Monument. Germ. hist. III и другаде. — Цитувамъ по първото издание) разказва, какви безкрайни разправии е ималъ въ Цариградъ за титлата на своя господарь, западния императоръ Отона Велики. Въпреки явнитъ клюкарски и интригантски преувеличения въ разказа, бие въ очи надутата претенция на гърцитъ да запазятъ правото върху римската императорска титла само за византийскитъ василевси.

вателни и граждански — отъ друга страна, които направили отъ военщината занаятъ и развѣдникъ на амбиции и авантюриство, подигнали у нейнитъ главни, най-мощни и влиятелни представители, проконсулитъ, съзнанието за лично значение и сила и съ това стремежа къмъ самостоятелностъ, подхранванъ и отъ отдалечеността на централната властъ.

Самото императорско звание, още преди Августа — ако и титлата *imperator* да се е давала на пълководеца чрезъ аklamация отъ страна на войницитъ следъ нѣкоя победа — не е било нищо друго освенъ проконсулска длъжностъ и думата *imperator* (поставяна обикновено следъ името) означавала именно това.¹⁾ Завоевателната политика на държавата дала, както видѣхме, фактическата властъ въ рѣцетъ на проконсулитъ-императори; междусобнитъ войни, отъ друга страна, издигнали нѣкои особено силни, смѣли и амбициозни личности между тѣхъ, у които отслабването на политическата енергия на центъра, усилвайки тѣхната мощъ и самоувѣреностъ, увеличила съ възможността и изкушението да завладѣятъ цѣлата властъ въ държавата, и ние виждаме Цезаря и Октавияна действителни владѣтели-монарси — първия мълчаливо-неофициално, втория явно признатъ за такъвъ. Така думата *imperator*, която първоначално значела пълководецъ, добила (сега вече поставяна предъ името) въ разбирането на народа и въ официалната употреба, къмъ края на I и окончателно въ II в. сл. Хр. значението на монархъ, на титла за владѣтелско достоинство.²⁾

Императоритъ, обаче, не забравяли, че сж достигнали това положение чрезъ проконсулската властъ, че тя е сжщинската тѣхна сила

¹⁾ Че *imperator* не се е смѣтало отначало за владѣтелска титла, се вижда и отъ това, че въ надписитъ, чакъ до II в. сл. Христа, та и по-късно, често е посоченъ броятъ на повторението на длъжността, която то означава, както при проконсулската и трибуналската служба.

²⁾ Мѣчно е да се приеме, че *imperator* е станало по-напредъ малко собствено („кръщелно“) име, както твърдятъ нѣкои. Тази дума не означава нѣкакво свойство, а една дейностъ, една служба, и затова ще звучи странно като *граепомеп*. На български качества великъ, златенъ, здравъ могатъ да се употребятъ за малки собствени имена (Велико, Златко, Здравко), но не и зидаръ, учителъ, шивачъ. Надписитъ върху римскитъ монети и другаде сж, относно титлитъ и имената, често толкова объркани и непоследователни, че трѣбва да се гъкуватъ съ голѣма предпазливостъ. Много по-лесно е, мислимъ, да се разбере, че *imperator*, по-рано название на победоносния пълководецъ, поставяно следъ името, съ означение броя на аklamациитъ, е станало направо владѣтелска титла, а именно, следъ като императоритъ-воеводи, съ завземане на административнитъ длъжности въ провинциитъ, придобили проконсулската властъ и тази последната станала, заедно съ другитъ, достояние на истинския монархъ — принцеса, съ което *imperator* е добило апелативно значение и станало владѣтелска титла (въ смисълта, както днесъ се употребя) и се поставяло, като такава, предъ името на носителя, и то безъ означение броя на аklamациитъ, отъ които тя, като символъ на цѣлата държавна властъ, вече не зависѣла.

и опора, и затова винаги ревниво я пазѣли само за себе си. Ала и другитъ републикански власти имали още значение, затова искателитъ на самовластие, още преди Августа, се стремѣли да ги присвоятъ и една по една ги обсебили — и трибунската, и цензорската, и консулската, дори и длъжността на върховния жрецъ.¹⁾ Но достоинството на републиканскитъ институти и обаянието отъ тѣхъ, както и навикътъ, били още толкова силни въ стария Римъ, че императоритъ, ако и вече самовластни монарси, не смѣяли да ги унищожатъ направо, а ги „дипломатически“ заобиколили, като взели тѣхнитъ функции върху себе си, представяйки се за служители на републиката.²⁾ Така върху тѣхнитъ монети отъ I че и до II в. сл. Хр., па отчасти и по-късно, се четатъ разнитъ републикански длъжности — *pont. max., trib. pot., cos., cens.* — и то съ означение броя на повторението, което показва, че тѣ сж се считали за служби.³⁾ Само на сената, най-върховния и властенъ представителъ на народовластието, не сж посмѣли да посегнатъ явно, и Августъ, ако и прогласенъ за постояненъ *princeps senatus*, е трѣбвало да раздѣли властта съ него.⁴⁾ Ала това не спрѣло процеса на засилването на монархическата власт за смѣтка на републиканскитъ. Императоритъ се стремѣли неуклонно къмъ това. Сенатътъ, наистина, губѣлъ постоянно власт и значение и станалъ най-сетне само изпълнителъ, дори просто прогласителъ на тѣхнитъ наредби, ала той билъ сѣ още единъ живъ и опасенъ споменъ за миналитъ времена на свобода и демокрация и императоритъ, не смѣйки да го унищожатъ, предпочитали да стоятъ далечъ отъ него и неговото седалище, Римъ. Тѣ сѣ

¹⁾ Службата на консулитъ, действителнитъ носители на изпълнителната власт презъ време на републиката, не всѣкога е била формално въ рѣцетъ на императоритъ. Консулитъ сж били винаги съ сената и следъ раздѣлата на властта (в. по-долу) станали собствено негови чиновници. Ала колко е била порасла мощта на императоритъ, се вижда отъ това, че тѣ, когато сами не били облѣчени официално въ властта на консулитъ, си присвоили постепенно „правото“, да налагатъ тѣхния „изборъ“ или просто да ги назначаватъ, така че тѣ станали чиновници на императора.

²⁾ По сжшитъ мотиви тѣ не сж посмѣли да си дадатъ и названието *rex*, което най-много отговаряло на тѣхното действително положение. А по-после, следъ Диоклетияна и Константина I, когато монархическата власт не била отричана отъ никого, това вече нѣмало смисълъ, понеже новата титла *imperator* имала вече историческо минало и основание, та и нейното съдържание добило, съгласно съ рѣста на империята, универсаленъ, международенъ характеръ — като царъ на царетъ, какъвто *rex*, което изразявало само отношението между господаръ и народъ, нѣмало.

³⁾ Римлянитъ не сж гледали съ добро око, да се свързватъ държавнитъ служби за дълго време съ едно лице, а още по-малко тѣ да станатъ наследствени.

⁴⁾ Сенатътъ, изгубилъ вече всѣко значение, е билъ премахнатъ следъ Юстиниана Велики.

по-рѣдко оставали да живѣятъ въ вѣчния градъ, сѣ по-късо време престоявали и често едва се вестявали въ него, нѣкои дори и никога не стѣпвали тамъ. За своя столица тѣ избирали сѣ по-далечни и по-близки до деспотичния изтокъ градове — като Никомидия и най-сетне Византия, защото съ мощта расълъ и стремежътъ имъ, да премѣстятъ центъра на държавната власть отъ Римъ около себе си. А тази мощъ наистина растѣла, въпрѣки взаимнитъ крамоли между претендентитѣ, и пренебрегването на републиканскитѣ учреждения ставало сѣ по-явно. Така отъ III в. насамъ легендитѣ върху монетитѣ¹⁾ съдържатъ сѣ по-рѣдко републиканскитѣ служби на императора и тѣхнитѣ названия по-късно почти не се срѣщатъ въ тѣхъ. Най-сетне и самото *imperator* почва често да изчезва отъ тамъ и да се замѣстя съ деспотичното *dominus poster*, и то следъ като Диоклетиянъ (въ края на III в.) премахналъ почти всички републикански форми на управата и Константинъ Велики (въ началото на IV в.) обединилъ империята и довелъ съ това самодържавната власть на императора до нейната пълнота. Не е, мислимъ, случайно, че това е станало следъ премѣстването на столицата на империята въ източнитѣ страни, близо до сферата на ориенталския абсолютизмъ.²⁾ По този начинъ се разбира, защо гърцитѣ употребили *βασιλεύς*, което за тѣхъ е значело самовластенъ господарь, за *imperator* и превеждали последното съ *αὐτοκράτωρ* — самодържець. Защото, както поменахме горе, елинското *βασιλεύς* въ най-старо време е имало изобщо значението на римското *rex*, на върховенъ заповедникъ-монархъ, ако и съ патриархаленъ, негли и свещенически характеръ и много или малко ограничена власть. Но той се е считалъ, въпрѣки тѣзи ограничения, за такъвъ; иначе не може да се разбере борбата за измѣнение

¹⁾ Разбира се, съ образитѣ на императоритѣ, защото монети съ други образи, както е било презъ време на републиката, не се сѣкли вече.

²⁾ Опити да се употреби *dominus* като титла на императора, е имало още при Августа и Тиберия, ала последнитѣ, не искайки да дразнятъ републиканскитѣ чувства, твърде лицемѣрно сѣ отказвали отъ нея. Върху тѣхнитѣ монети и онѣзи на тѣхнитѣ близки преемници тя не се среща. Ала тя се е наложила и вече въ срѣдата на II в. се появява върху монети и надписи, отначало съвсемъ рѣдко, по-после, особено отъ Септимия Севера насамъ, сѣ по-често и — което е забележително — върху монети съ грѣцки надписи, сѣчени въ муниципийитѣ на изтокъ. Легендата е *κύριος ἡμῶν*, по-последното латинско *dominus poster* отъ IV в. и тѣкмо това *poster*, което по-рано е липсвало, е характерно за това време, изразявайки отношение на господарь къмъ роби. Не по-малко симптоматично за това автократично схващане на императорската власть на изтокъ е и обстоятелството, че надписитѣ на тѣзи грѣцки, сѣчени на изтокъ, монети не съдържатъ названия на републиканскитѣ служби на императоритѣ, както е при онѣзи, сѣчени въ Италия (съ латински надписи).

на управата въ грѣцкитъ държави на колективна (безъ огледъ дали аристократична, както е било най-напредъ, или демократична). За това разбиране на думата βασιλεύς у старитъ грѣци говори и обстоятелството, че тѣ, презъ републиканската епоха, назовавали съ нея само азиатскитъ владѣтели, а особено персийския (ὁ μέγας βασιλεύς), представителя на ориенталския абсолютенъ монархизъмъ, на самодържавието, считайки го не само за управителъ, но и за господаръ на държавата и народа въ истинска смисль на думата. Така, вследствие на този исторически развой на понятията, означени съ думитъ βασιλεύς и *imperator*, последнитъ добили въ византийско време единъ и сѣщи смисль, като първото станало титла за императорско достоинство.¹⁾

Славнитъ едно време названия *caesar*, *imperator*, *augustus* били понизени въ обикновени титли — καῖσαρ, σεβαστός, αὐτοκράτωρ — които се давали на царски принцове и роднини или на дворцови сановници. Възторгътъ на Анна Комнина отъ мъдростъта на баща ѝ, който наредилъ тѣзи титли и опредѣлилъ тѣхния иерархиченъ редъ, показва, колко се е било забравило вече (въ XI и XII в.) тѣхното първоначално значение като название на владѣтелско достоинство; давани и на нецарствени особи, тѣ не сѣ имали вече тази смисль. Титлата, която означавала най-високото стѣпало на това достоинство, е била отдавна вече βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ и българитъ, за които цѣсарь имало, както ще видимъ долу, значението на византийското βασιλεύς, превели тази титла съвсемъ правилно цѣсарь (царь) и самодръжць, както се и титулували българскитъ владѣтели отъ Симеона до Ивана Шишмана.

И така титлата, която Симеонъ приелъ презъ първитъ десетилѣтия на X в.²⁾, е била императорската. Цѣсарь (царь) по отношение на

¹⁾ *Caesar* и *Augustus* сѣ придобили съ време сѣщото значение като *imperator* и отъ II в. насамъ постоянната почти титла на принцепса е била *imperator caesar* предъ и *augustus* следъ името му. Въ евангелията, които сѣ писани къмъ края на I в., καῖσαρ — римското *caesar* — се употрѣбѣ вече въ тази смисль. И дветъ тѣзи думи, обаче, сѣ имена: *caesar* е прѣкоръ на рода на Юлиевцитъ, *augustus* — почетно прозвище, дадено отъ сената лично на Октавия. Преемницитъ на последния, желайки да дадатъ по-голъма тежестъ на своитъ права върху основаната отъ него монархия, взели и неговитъ имена — *Caesar* и *Augustus* — като съ това целѣли, както поменахме по-горе, да сѣ придадатъ характера на негови потомци и, като такива, на законни наследници на престола. Така *caesar* и *augustus* се свързали за винаги съ личностъта на владѣтеля и вследствие на това изгубили въ общото разбиране първоначалното значение на имена и станали владѣтелски титли, равни по смисль на императоръ.

²⁾ Златарски (История на българската държава, I, 2, стр. 381) приема, че това е станало около 915 г. Въ всѣки случай това събитие трѣбва да се постави между 912 г. (ако не и по-рано) и 923 г. Ние казваме горе, че Симеонъ приелъ цѣсарската титла. Съ

Симеона и неговитъ преемници до падането на българското царство подъ турцитъ, е значело императоръ. За това не може да има съмнение. За такава тя е била призната отъ византийцитъ и отъ западнитъ. Папитъ, маджарскитъ кралъ, писателитъ отъ онова време, дори западнитъ императори я употрѣбятъ, ако и не винаги, когато се обръщатъ къмъ българскитъ владѣтели следъ Симеона или когато говорятъ за тѣхъ. А (което е мѣродавно въ този случай) и Симеонъ и неговиятъ народъ не сж я разбирали и не сж могли да я разбиратъ иначе, защото друга владѣтелска титла, по-висока отъ **кѢНАЗЪ** — дотогавашното название на българскитъ господари — не е била известна на българитъ. „Краль“ не е било никога българска народна дума, то е влѣзло въ нашия книжовенъ езикъ отъ сръбски, и то много по-късно отъ Симеона — чакъ когато сръбскитъ жупани сж почнали да се наричатъ съ нея. А че българското *цѣсарь* (*царь*) се употрѣбя у старитъ наши писатели, па по тѣхъ и до днесъ, като титла не само на императоритъ, но и на древнитъ библейски и други източни господари (за които названието императоръ е неумѣстно, понеже това понятие преди Августа е липсвало), не ни дава право да мислимъ, че *цѣсарь* (*царь*) е значело въ разбирането на народа по-долня степенъ отъ императоръ. Това показва само, че не се е правѣло разлика въ степенята на достоинството между римскитъ императори и библейскитъ владѣтели. За таково различаване се изискватъ исторически познания, които въ онова време сж липсвали не само на българитъ, но и на гърцитъ; затова виждаме, че и грѣцкото βασιλεύς е имало, па и днесъ още има, сжщото двойно значение и употрѣба, както българското *цѣсарь* (*царь*), което се е водило въ това отношение винаги по него. А отъ историческия развой на значението на думата βασιλεύς, както го изложихме горе, се вижда, какъ тя е достигнала и трѣбвало да достигне до това двойно значение.

Ала разлика между **кѢНАЗЪ** и **цѣсарь**, като названия на разни степени на владѣтелско достоинство — и то на второто като по-висока —

това ние твърдимъ, че той самъ се е прогласилъ за цѣсарь-императоръ, а не че се е домогвалъ да бже възведенъ за такъвъ отъ Цариградъ. И това е естествено (в. по-долу). А претенциитъ за тази титла, въ връзка съ владѣнието на Византия, той, както ни увѣряватъ лѣтописцитъ (Левъ Дияконъ и др.), явно изказвалъ още преди похода въ 913 г. Това ни дава основание да мислимъ, че той още тогава се е билъ нарекълъ цѣсарь. Колкото за 923 г. историкътъ (Theoph. Cont. Vonn., p. 407) разказва, че Симеонъ накаралъ своитъ войници предъ Цариградъ да го поздраватъ като василевсъ. Въ никой случай царската титла на българскитъ владѣтели не датува отъ времето на царъ Петра (срв. бележитъ по-долу).

се е правило вече отъ народа, въ всѣки случай отъ по-високитъ кръгове въ България, много по-рано отъ времето на царь Симеона. Старитъ славяни, както се каза, наистина, не сж познавали тѣзи степени, считайки разнитъ думи за национални названия на едно и сжщо понятие — владѣтель; ала южнитъ (българскитъ) славяни, дошли въ допиръ съ византийцитъ, сж се научили да правятъ тази разлика, както показва обстоятелството, че тѣ съ думи отъ своя собственъ езикъ наричали своитъ господари **кѣнасъ**, а византийцитъ **цѣсарь**.

Но както и да е, дали Симеонъ и неговитъ българи сж знаели тънкоститъ въ степенитъ на владѣтелската титулатура, дали сж правили разлика между *rex* и *imperator*, нѣма решителна важность за нашата теза; онова, което има значение за нея и въ което не можемъ да се съмняваме, е, че Симеонъ е искалъ да има титлата, която сж носили византийскитъ василевси, източно-римскитъ императори; нея той е възприелъ и тя му е била призната, а тя е била императорската, означавана на български съ думата цѣсарь. Ние не сподѣляме мнението, че новоприетата отъ Симеона титла, ако и царска, е била и се е считала официално отъ Византия за по-низка по степенъ отъ онази на цариградскитъ императори, нито че му е била дадена отъ Цариградъ нѣкоя друга; за това не говорятъ нито историческитъ известия, нито тѣхното тълкуване. Отъ тѣхъ не се вижда, че при сключването на мира въ 913 г. въ Цариградъ на Симеона е била дадена титла по-низка отъ василевсъ, наприм. кесарь.¹⁾ Защото, преди всичко, въ известието това щѣше да се каже и нѣмаше защо да се крие, да кажемъ, отъ страхъ да не се повдигне негодуване у царигражданитъ, тѣй като кесарь въ онова време, както ще видимъ, не е било вече царска титла, а такава, която се е давала и на чужденци, както е станало и съ Тервеля единъ вѣкъ по-рано; но главно, какво значение би ималъ този актъ, когато по-после императорското достоинство на българскитъ владѣтели е било наистина признато (в. по-долу).²⁾ Не е за вѣрване, че гърцитъ сж го отrekli на силния Симеонъ, когато сж го признавали, не много по-късно, на слабия Петъръ. При това трѣбва да се наблегне още веднѣжъ, че Симеонъ

¹⁾ Както предполага Златарски (История на българската държава, I, 2 стр. 372). — Тамъ (стр. 356 и сл.) е изложена изчерпателно разпратата на Симеона съ цариградскитъ управници въ връзка съ неговитъ домогвания.

²⁾ Кога точно е била призната отъ Византия цѣсарската титла на българскитъ владѣтели, дали при Петра, съ договора, за който говори Лиутпрандъ (в. долу), или при Симеона, нѣма значение за въпроса, каква е била самата титла.

самъ се е провъзгласилъ за цѣсарь, защото естествено, единъ суверененъ владѣтель нѣма да иска да бжде „повишенъ“ въ по-горенъ владѣтелски санъ отъ единъ чуждъ господарь, тѣй че дума може да става само за признаването, а не за възвеждането му въ този санъ отъ страна на Византия.¹⁾ Гърцитѣ, наистина, сж правила мжчноти; възможно и за вѣрване е сжщо, че тѣ сж се опитали да залъжатъ Симеона съ нѣщо, ала той безъ друго е разбиралъ новия си санъ като равенъ на онзи на ромейския василевсъ и въ никой случай не се е нарекълъ цѣсарь възъ основа на това, че му е била дадена титлата кесарь отъ цариградското правителство; византийцитѣ не сж

*) Предположението, че на Симеона била дадена кесарска титла, се осланя на едно известие отъ нѣколко реда у пролъжителя на Теофана (Theoph. cont. Вопп. p. 385) и у Симеона Логотета (продължение на Георги Амартола, *ibid.* p. 878), отъ гдето го е преписалъ Кедринъ (Скилица, бонско изд. т. II p. 282), което (у последния) гласи: τοῦ Σιμεῶν ὑποκλίναντος τῇ πατριάρχῃ τὴν κεφαλὴν καὶ εὐχὴν δεξαμένου παρ' αὐτοῦ, ἐπιθέτου, ὡς φασί, τῇ τοῦ βαρβάρου κεφαλῇ ἀντὶ στεφάνου τοῦ ἰδίου ἐπιφίλιπταριον. Значи всичко това станало ὡς φασί. Тѣзи думи навеждатъ на мисълта, че имаме negli работа съ една клюка; отъ тѣхъ трѣбва да заключимъ, че въ града се е говорило и клюкарствувало много за случката въ връзка съ Симеоновитѣ претенции и че онова, което е станало въ Влахернския дворець, е направило впечатление и се е тълкувало неблагоприятно за правителството и патриарха Николая и подигнало негодуване у народа, който трѣбвало да се успокои, като се представи събитието въ единъ невиненъ и незадължителенъ видъ; човѣкъ се чувствува дори изкушенъ да приеме, че при тази таинствена церемония Симеонъ е получилъ тъкмо онова, което е искалъ, а именно признаване на приетото вече отъ него императорско достоинство, и че историята съ замѣстянето на короната съ монашеското було на патриарха е съчинена (за да разширимъ този изразъ) *in usum Delphini*. А какво собствено казватъ горнитѣ редове у Кедрина, ако тѣ наистина излагатъ събитието така, както то действително е станало? Думитѣ ἀντὶ στεφάνου казватъ само, че корона този нѣтъ не била употребена, а замѣстена съ друга, като съ това се иска да се изтъкне необикновеното въ този случай, а не да се придаде на церемонията по-доленъ характеръ, защото, ако при възвеждане въ кесарски чинъ обикновено се употребяла корона, защо да не стане това и при Симеона? Наопаки, може да се присеме, че съ корона не си послужили, не защото искали да намалятъ значението на акта, а защото тя е била неумѣстна, тѣй като церемонията не е представляла и не е могла — при единъ чуждъ господарь — да представя коронация или нѣкакъвъ подобенъ обредъ, нито пъкъ тя е могла да има значение на възвеждане Симеона въ владѣтелско достоинство, а най-много на едно благословение или, ако щете, признаване на последното отъ една висока духовна власть, защото въ фразата εὐχὴν δεξαμένου (т. е. τοῦ Σιμεῶν, у Теофана стои εὐχὴν . . . ὁ πατριάρχης ποιήσας —) първата дума може да не означава молитва (молитва собствено не се получава); а благословение, благопожелание. Зонара (Вопп. III p. 462) казва, че Симеонъ ἠὲλογήθη παρ' ἐκείνου (т. е. τοῦ πατριάρχου)! И така, не може да се допусне, че на Симеона е била дадена каква да е второстепенна владѣтелска титла, нито ὑποβασιλεύς, нито кесарь (ако приемемъ, че последното е имало значение на такава), защото нѣма смисълъ, единъ чуждъ господарь да се възвежда въ владѣтелски санъ, свързанъ съ управнически и властнически права въ една чужда нему държава; нито пъкъ е възможно, той да е билъ „повишенъ“ отъ Византия въ кесарско достоинство за въ своята собствена държава, защото това би значело, както изтъкнахме горе, да се даряватъ царски права на единъ независимъ владѣтель въ неговата собствена, непод-

могли най-сетне да не му признаятъ официално императорското достоинство, въпрѣки своитъ хитрини. Защото не собствено императорската титла на Симеона сама по себе си ги е плашила и не толкова надмѣнносттата ги е карала да ѝ се противопоставятъ, колкото страхътъ, че Симеонъ, при нескриваното намерение да завладѣе Цариградъ, съ приемането на тази титла ще стане *ipso facto* тѣхенъ господарь, тѣй като императорското достоинство, споредъ тогавашното разбиране, е било свързано само съ римското име, а византийцитъ се считали за римляни, и Симеонъ императоръ би значело за тѣхъ Симеонъ римски императоръ, византийски господарь. Романъ Лакапинъ, въ писмата си

властна на дарителя държава. Това не се практикува дори и когато дарителътъ и дарениятъ се намѣрватъ въ отношение на сюзеренъ и васалъ (и Калоянъ е искалъ отъ папата само признаване, а не възвеждане въ царско достоинство, което той вече по наследство ималъ). Но да допустнемъ, че въ онова време това е могло да стане; за въ нашия случай то е невъзможно, защото кесаръ презъ онази епоха не е било вече название на владѣтелски санъ, както старото *caesar*, а една болѣрска, дори чиновническа титла, ако и давана предимно на личности отъ царски произходъ, и придобила съ време значение на първи властникъ следъ императора, нѣщо като пръвъ министъръ, държавенъ канцлеръ. Едновременното *caesar* имало първоначално друго значение, то било царска титла, равна на *imperator*. Но вече отъ Адрияна насамъ то станало титла на наследника на престола. Както се знае, Диоклетиянъ раздѣлилъ административно империята на две части, които се управлявали отъ двама императори — *Augusti*; при всѣки единъ отъ тѣхъ бивалъ назначаванъ по единъ цезарь, като съимператоръ или, по-право, подимператоръ и наследникъ. Тѣй като голѣмото разширение на държавата изисквало едно раздѣление на властта въ повече рѣце, то цезаритъ станали помощници на августитъ и тѣхното значение като управители на голѣми части отъ империята порасло. При всичко това, тѣ не били вече равни на императоритъ, често дори нѣмали проконсулската власть (в. Pauly-Wissowa подъ *caesar*). А въ византийско време *caesar* — погрѣчено *καίσαρ* — изгубило още повече своето първоначално значение и станало, както казахме, болѣрска титла, и то не само за времето, за което говоримъ тука, а много по-рано. Презъ първитъ вѣкове следъ Константина Велики то още било название на десигнирания наследникъ, но скоро императоритъ почнали да награждаватъ съ него и други лица, и то не едно, а много едновременно. Du Cange (*Glossar. ad script. med. et inf. graecit.* p. 542, sub *καίσαρ*) изброява нѣколко такива случаи отъ времето на императора Теофила (IX в.), между които и чужденци. Алексий I Комнинъ (XI в.) дори понизилъ титлата кесарь, като я поставилъ подъ севастократоръ (в. Аппа Соппена, *Вопн.* I, p. 147). Той не би сторилъ това, ако думата не бѣше изгубила отдавна въ общото разбиране и употреба значението на владѣтелска титла. Наистина, обращението, което се употребяло по отношение на кесара, било *ἡ βασιλεὺς σου*, ала то било предписано и за деспота и севастократора (в. Codinus Сигор. *Вопн.* p. 16). И тъкмо, че съ него си служили за много и разни чинове, и то по-низки отъ сана на владѣтеля-императоръ, показва, че то не е имало характеръ на обращение къмъ владѣтель, прилично на сегашното Ваше Величество, а само едно общо значение, аналогично на днешното българско господство ти. При това не бива да се забравя, че цезарското достоинство не е било наследствено, а лично и се получавало чрезъ назначаване, още отъ преди Диоклетияна. Така и титлата кесарь, която Юстиниянъ II далъ, както ни обажда патриархъ Никифоръ, на българския ханъ Тервеля стотина години преди Симеона, не може да се счита за нѣкакво „повишение“ въ владѣтелски санъ, а за едно отличие, което може да се даде и на чужденци, както и днесъ

до Симеона, изрично го упреква, не защото се титулувалъ царь, а защото искалъ да се нарича царь на римлянитъ.¹⁾ Така трѣбва да се разбиратъ и много мѣста отъ писмата на Николая Мистика до Симеона, въ които собствено не се говори толкова за домогванията на последния относно титлата, а за желанието му да завладѣе Цариградъ и държавата на малолѣтния сиракъ Константинъ VII. Негли и този страхъ на гърцитъ е накаралъ българския владѣтель да се задоволи отначало само съ титлата цѣсарь на българитъ, а не и на гърцитъ, а това е успокоило цариградскитъ политици и тѣ се съгласили да признаятъ тази титла.

А че сж я признали, има изрични свидетелства, и то още отъ първо време. Така хронистътъ, описвайки прочутата срѣща на Симеона съ Романа Лакапина подъ стенитъ на Цариградъ въ 923 г., поменава за една легенда, споредъ която два орла, като предзнамение, прелетѣли, когато „императоритъ“ (т. е. Романъ и Симеонъ), седнали единъ до другъ, разговаряли.²⁾ — Мария, дъщерята на императора Христофора,

суверенитъ често даряватъ болѣрски титли и на чужди поданици (английскитъ кралъ отличава съ титлата *sig* дори индийскитъ раджи и махараджи). Ако кесарь бѣше царствена титла, и то равна или почти равна на императорската, то (освенъ поради посоченитъ горе държавноправни основания) недопустимо е, че Юстинианъ Ринотметъ щѣше да я даде на единъ варварски и погански господарь, каквито заслуги и да е ималъ той за него; а че тя не е била нито владѣтелска, нито наследствена, показва и това, че Тервелъ не е могълъ да я предаде на своитъ преемници. По сжщитъ причини и византийскитъ историци никога не я употрѣбятъ за българскитъ ханове следъ Тервеля, нито за Симеона, което тѣ щѣха да сторятъ, ако тя означаваше владѣтелско достоинство и следователно бѣше наследствена и ако Симеонъ наистина я бѣше получилъ. А да се приеме, че кесарь е било презъ сжщото онова време и болѣрска и владѣтелска титла и че Тервелю тя е била дадена въ първото, а Симеону въ второто значение, е решително невъзможно, и по исторически, и по логически съображения. Кесарь не е означавало вече царско достоинство, а е било само болѣрска титла. Остава тогава да се приеме, че то като такава е било дадено на Симеона; а това трѣбва безусловно да се отрече, защото не може да се допусне, че гърцитъ сж се одързостили да отговорятъ на голѣмитъ претенции на Симеона, особено въ положението, въ което сж се намѣрвали тогава, вмѣсто съ признаване на императорското достоинство, каквото той е искалъ, съ оскърбението да го надарятъ съ една, ако и висока, но сѣ пакъ не владѣтелска, а само болѣрска и не наследствена титла, и то „полугърка“ Симеонъ, който много добре е знаалъ значението на думитъ и титлитъ, употрѣбавани въ Византия, и тѣхния иерархиченъ редъ.

¹⁾ Ср. превода отъ В. Н. Златарски, МСНУ, XIII цн. б. 12 и др. — Писмата на патриарха Николая сж преведени отъ сжщия пакъ тамъ, X, XI, XII.

²⁾ Theoph. Cont. Вопр. р. 409, τὸν βασιλέων ὀμιλοῦντων, вм. τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ ἀρχόντος (или τοῦ Σακεδῶν) ὀμιλοῦντων, както би трѣбвало да се очаква, ако на Симеона не се признаваше императорското достоинство. Наистина, тука βασιλεύς може да се разбира и въ смисълъ на владѣтель изобщо, ала гърцитъ, които сж били толкова придиричиви по отношение на титлитъ, щѣха, ако имаха на умъ последното понятие, да употрѣбятъ друга дума, съ общо значение, напр. δεσπότης.

при женитбата си съ царь Петра, изказала радостъта си, че се свързва съ съпругъ βασιλεύς.¹⁾ — Но особено необоримо доказателство, че византийцитъ сж признавали императорското достоинство на българскитъ владѣтели, дава наредбата на цариградския императорски дворъ, споредъ която въ официалнитъ писма, които ромейскитъ императоръ праща на българскитъ владѣтели, последнитъ трѣбва да се титулуватъ βασιλεύς.²⁾ Не по-малко важно свидетелство за това е и известието на Лиутпранда Кремонски отъ времето на Симеоновия синъ Петра (968 г.), което казва, че куропалатътъ Левъ, братъ на императора, и главниятъ министъръ Симеонъ — и двамата първи официални личности — нарекли българския царь (Петра) василевсъ, т. е. императоръ.³⁾ Съ по-низка титла, която да означава владѣтелско достоинство — ἄρχων не е такава — византийцитъ не сж наричали нито Симеона, нито неговитъ преемници. Истина е, обаче, че тѣ не на драго сърдце сж признавали императорското достоинство на българскитъ царь⁴⁾ и сж гледали на тѣхъ като на недостойни за него варвари и като на по-долни, негли въ международно отношение⁵⁾, и затова тѣхнитъ исто-

¹⁾ Theoph. Cont. Vopp. p. 415 и другаде.

²⁾ Const. Porph., De ceremoniis, Vopp., p. 690.

³⁾ Liutprand (De legatione, въ посоченото горе издание, стр. 351) описва една сцена, която показва много ясно, какъ византийцитъ сж разбирали степенъта на владѣтелския санъ на българскитъ царь. На единъ обѣдъ въ царския палатъ въ Цариградъ, въ присѣдствието на императора Никифора, на Лиутпранда, пратеника на Отона Велики, било определено мѣсто на трапезата по-задно, отколкото на пратеника на българския царь Петра. Лиутпрандъ се възмутилъ отъ това и напусналъ обѣда. Тогава гърцитъ му обяснили, че между тѣхъ и българитъ имало договоръ, споредъ който пратеницитъ на последнитъ трѣбвало да иматъ преднина, да получатъ почести и да бждатъ уважавани (praerogantur, honorentur, diligentur) предъ пратеницитъ на всички други народи. Но онова, което е най-важно за нашия въпросъ и дава едно недвусмислено освѣтление на схващането на гърцитъ, е, както се помена по-горе, титлата, която тѣ употребили въ този случай по отношение на българския царь и която Лиутпрандъ предава на латински съ Petrus Vulgarogum vasileus, което значи, че гърцитъ титулували българския царь василевсъ (императоръ), титла, която тѣ отричали на Лиутпрандовия господарь, западния императоръ. А че и Лиутпрандъ е разбиралъ vasileus въ тази смисълъ, се вижда отъ това, което той казва по-горе (p. 344), а именно, че гърцитъ наричали на своя езикъ императора василевсъ (Ipse — братътъ на Никифора — vos non imperatorem, id est βασιλέα lingua sua [scl. graeca], sed ἄρχα, id est regem nostra [scl. latina] vocabat. — Сравни и цитуваното по-горе, стр. 162 мѣсто отъ К и н а м а), и затова Лиутпрандъ не превежда vasileus въ титлата на Петра съ латинското rex, а оставя гръцката дума, като я предава въ латинска транскрипция.

⁴⁾ Симеонъ, при срѣщата съ Романа, за която поменахме горе, накаралъ свитата си остентативно да го поздрави като василевсъ на гръцки езикъ. Съ това той явно е искалъ да демонстрира противъ неохотата на византийцитъ да употребятъ спрямо него признатата му вече титла.

⁵⁾ Както и сега титлата на данския или на белгийския краль е равна по степенъ и официални почести на онази на английския, макаръ значението на последния да е много по-голъмо отколкото на първитъ.

рици винаги, особено въ първо време, неохотно употрѣбятъ титлата βασιλεύς по отношение на тѣхъ и сѣ още продѣлжаватъ да ги наричатъ предимно ἄρχοντες, ἡγεμόνες, ἀρχηγοί или да си служатъ само съ личното име, безъ всѣка титла. Едва въ по-последно време βασιλεύς се срѣща по-често.¹⁾ Ала при всичко това, както посочихме, царското достоинство на българскитъ владѣтели, като равно на онова на ромейскитъ императори, е било признато отъ последнитъ.²⁾

Думата царъ, въ тази своя форма, ако и праобразътъ ѝ да е *caesar*, е българска, въ смисълъ, че е могла да получи този видъ само чрезъ действието на специфично българо-славянскитъ езикови закони. Въ другитъ славянски езици тя е преминала отъ български. Относно нейния произходъ най-приемливо е, че старобългарското

¹⁾ Гърцитъ въ България титулували българския царъ, разбира се, βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ, както се вижда върху ризницата на Месемврийската икона на Света Богородица (сега въ Народния археологически музей въ София) отъ времето на царъ Ив. Александра.

²⁾ П. Сречковичъ, въ своята Историја српскога народа, т. II, стр. 488, забележка, пише, че „у българитъ думата царъ не значи императоръ, а изобщо владалецъ“, като съ това иска да докаже, че титлата на българскитъ господари не била императорска. А каква е била? Сѣ нѣкаква трѣбва да е била, защото владалецъ не е никаква степенъ на владѣтелско достоинство, а такава трѣбва да изразява една владѣтелска титла, щомъ езикътъ (въ този случай българскиятъ) прави разлика между разни стѣпени, както е било отъ Симеона насамъ, особено въ времето на Душана, за което говори Сречковичъ, когато сж били известни и употрѣбени титлитъ князь, деспотъ, краљ, царъ. Ами това, което Сречковичъ казва за българитъ въ горния цитатъ, не трѣбва ли да се каже и за сѣрбитъ и за титлата на Душана? Още повече, че тѣ сж взели думата царъ, която, както ще посочимъ долу, е българска, отъ българитъ, както последнитъ думата краљ отъ тѣхъ. Ние мислимъ, че отъ нашето изложение горе се вижда ясно, какво царъ, титлата на българскитъ владѣтели следъ Симеона, е значело императоръ, и то не само за византийцитъ и за други чужди народи, между тѣхъ и сѣрбитъ, но, което е мѣродавно за нашия случай, и за българитъ и тѣхнитъ царѣ. Ала сѣрбитъ не могатъ да напишатъ два реда по история, етнография и филология, безъ дребнаво да намѣсятъ политика и шовинизъмъ, и особено да удостоятъ българитъ съ честта, да ги считатъ, както на всѣкжде, за свои съперници. Науката за тѣхъ нѣма за целъ да дири истината, а е срѣдство за политика и за галене на собствената имъ голѣмия. А царството на романтиката е поезията, не историята. Българитъ, не особено романтично настроени, не сж голѣми приятели на титлитъ и не мислятъ, че благополучието, па ако щете, и величието на една държава зависи отъ титлата на нейния владѣтель, както мислятъ сѣрбитъ, които не изпускатъ случай да обалятъ на свѣта, че тѣхниятъ Душанъ билъ царъ, че ималъ императорска титла (английскиятъ краљ владѣе най-мошната империя, която историята познава, половинъ милиардъ хора сж негови поданици, и той пакъ не се нарича императоръ; единъ български или сѣрбски императоръ до него би изглеждалъ, струва ми се, твърде смѣшенъ). Ала твърдения, като горното, диктувани не отъ сериозенъ, независимъ, па и почтенъ стремежъ къмъ научна истина, а отъ тѣсногърда национална суетливостъ, не само оскърбятъ логиката, но правятъ и жалко впечатление.

(старославянското) *цѣсарь*, отъ което иде царь, е произлѣзло не направо отъ латинското *caesar* или отъ гръцкото *καῖσαρ*, а отъ готското *kaisar*, както и други названия на владѣтелски санове, като *кѣнастъ*, кралъ, сж отъ германски произходъ. Па знае се, че не особено надаренитъ съ политически способности и държавнически усѣтъ славяни сж заели и други думи съ подобенъ характеръ отъ германскитъ племена, особено отъ съседнитъ тѣмъ готи. Ала има по-тежки обстоятелства отъ историко-географско и филоложко естество, които говорятъ за готския произходъ на нашата дума. Преди всичко, славянитъ не сж били никога масово въ близко и трайно допиране и общуванѣ съ римлянитъ, та да може да се мисли, че славянското *цѣсарь* е дошло направо отъ латинското *caesar*. Ако пъкъ приемемъ това, или че южнитъ славяни, частно българскитъ словѣни, сж образували *цѣсарь* отъ гръцкото *καῖσαρ*, то въ този, както и въ първия случай, мжно е да се допусне, че тѣ сж могли да предадатъ тази дума на другитъ, толкова далечни и прѣснати славянски племена, и то въ едно време, когато сж почти липсвали всѣкакви, било политически, било духовни връзки между тѣхъ и съобщителнитъ срѣдства сж били толкова оскждни и трудни. А пъкъ *цѣсарь* е обща славянска дума, има я въ чехски — *císař*, въ полски — *cesarz*, въ руски — *цѣсарь* и пр., което показва, че тя е била достояние на общия езикъ на славянитъ, когато тѣ сж живѣли още заедно — а то е било далечъ отъ римлянитъ — и че тя е, следователно, заета отъ последнитъ чрезъ нѣкой посрѣдникъ а такъвъ сж могли да бждатъ германцитъ, частно готитъ, съседитъ на славянитъ.

А пъкъ отъ гледище на езикознанието, готскиятъ произходъ на *цѣсарь* се явява единствено приемливъ; *ae* въ *caesar*, въ времето, когато славянитъ сж могли изобщо да се срещнатъ съ римлянитъ или, по-добре, съ романизувани народи и съ гърцитъ, се е изговаряло като обикновено *e*; сжщо и гръцкото *ai* въ *καῖσαρ*, така че *ъ* въ *цѣсарь* не може да бжде рефлексъ на този звукъ. Само дифтонгичното *ai* въ готското *kaisar* може да даде славянско *ъ*, както виждаме напр. въ *хлѣбъ* отъ готски *hlaifs*; *ц*-то пъкъ не е могло да се получи нито отъ гръцкото *κ* предъ *ai*, което, както казахме, е звучало като *e*, нито отъ латинското *c*, което предъ *ae* (изговаряно като *e*) презъ онази епоха (на вулгарно латински) не се е чувало по никой начинъ като *ц*, а като *к* или по-право като *к' (kj)* или дори като *ч (č)*; *ц* може да произлѣзе само отъ *к* предъ *ai*, както е въ готското *kaisar*. Отъ

латинското *c* (предъ *ae = e*) въ *caesar*, било че се е произнасяло като *ц*, *к* или *ч*, и отъ гръцкото *κ* (предъ *αι = e*) въ *καῖσαρ* би произлязло на славянски не *цъсарь*, а *чесарь*, на което отговаря и старобългарското *к'есарь* отъ *καῖσαρ*.

Друго възражение, което би могло да се направи противъ готския произходъ на *цъсарь*, е присъствието на звука *c* (*s*), на мѣстото на който би трѣбвало да очакваме *x* (*ch, h*), съгласно съ фонетичния законъ въ старославянски, споредъ който *c* (*s*) между две гласни става на *x* (*h*). Обаче, ако този законъ почиваше върху физиологичната природа на славянската фонетика и бѣше, вследствие на това, абсолютенъ и безизключителенъ, то мъчнотията при обяснението на *c* вм. *x* въ *цъсарь* не би се премахнала, като приемемъ, че думата произхожда направо отъ *caesar* или отъ *καῖσαρ*, тъй като и тѣзи думи иматъ сжщия звукъ (*s*).¹⁾ Ала този законъ изглежда несигуренъ или най-малко недостатъчно потвърденъ отъ дадения езиковъ материалъ. Въ всѣки случай неговото действие не преминава презъ цѣлия езикъ. Вече въ старобългарски има доста случаи, които не могатъ да се подведатъ подъ него и „изключения“, чието несъгласие съ закона не може да се обясни.²⁾ При това не бива да се забравя, че *kaisar* е

¹⁾ Може би ще се върази, че *s* въ *caesar* е звучало като (бълг.) *з*, а не като (бълг.) *с*. Това въ всѣки случай не е сигурно. Въ старолатински *s* е имало навѣрно и между две гласни звуковата стойностъ на бълг. *с*, иначе не виждаме, защо въ латинската азбука ще липсва знакъ за звука *з*. Сжщото трѣбва да се приеме и за простонародно латински (което е мѣродавно за нашия случай), както се вижда отъ това, че въ испански, северозападно италиянски (тоскански) и влашки *s* между гласни и до сега звучи като твърдо *s*, а не като българско *з*. Защото *з*, като вторично отъ *s* (*c*) между гласни, е обяснимо физиологично, немислимо е обаче обратното. Ако *s* въ *caesar* е звучало наистина като *з*, не би се разбрало, защо и какъ славянитъ сж направили отъ него *с* (твърдо *s*) и защо гръцитъ не пишатъ *καῖσαρ*.

²⁾ Uhlenbeck (Die Behandlung des indogermanischen *s* im Slavischen, Archiv f. slav. Philol. XVI) изброява нѣколко такива „изключения“ отъ този законъ. Отъ другитъ случаи на запазено *s* между гласни изглеждатъ по-многобройни онѣзи на *c* следъ *ъ*, наприм. *лъсъ*, *бъсъ*, *м'късъ* и др. Забележително е, че *c* и следъ *е* изобищо се запазва (Uhlenbeck, с. м.), а *ъ* и *е* сж звуково близки. — Petersen (Das indogerm. *s* im Slavischen, Indogermanische Forschungen, V) открива сжщо, че *c* следъ *ъ* (и *е*) + гласна си остава, като навежда нѣколко етимологии, за които бележи, че доказвали това „einwandfrei“. Но дори да приемемъ, че запазването на *c* (*s*) въ посоченитъ горе случаи може да се обясни по начинъ, който не оборва закона, наприм. съ изпадане на нѣкоя съгласна непосредно предъ *c*, както въ *бъсъ* отъ **beds* (Berneker, Vondrák) или (нека наведемъ примѣри отъ флекситъ, гдето контролата е по-лесна) като I слож. аор. *плъсъ* (отъ *плетсъ*) вм. **плехъ*, *басъ* (отъ **бодсъ*) вм. **бохъ* и др., то *c* вм. *x* въ *цъсарь*, било че тази дума иде отъ *caesar*, *kaisar* или *καῖσαρ*, остава пакъ необяснено, тъй като тука за изпадане на съгласна предъ *s* и дума не може да става, а други обяснителни условия, които да не накръняватъ общата сила на закона, не ни сж известни. Не остава друго освенъ да приемемъ, че *цъсарь* въ туй отношение е едно „изключение“ отъ закона (вижъ горе).

била чужда за славянското ухо дума, съ ясно чувано отъ устата на чужденци *с* (*s*), което поради това лесно е могло да се подражае и да не се подчини на физиологията на славянския говоръ. Освенъ това ние можемъ — тъкмо възъ основата на многото изключения — да приемемъ, че поменатиятъ горе фонетиченъ законъ е билъ живъ и действителенъ въ една по-ранна — въ праславянската — епоха на езика, че въ историческо време, особено презъ време на съседството на славянитѣ съ готитѣ, той не е билъ вече органически на говора, не е билъ физиологично наложителенъ, въ смисълъ, че славянски уста да не могатъ да изговарятъ *с* между две гласни и да сж принудени да го превърнатъ на *х*, какъвто е билъ наприм. законътъ, споредъ който *к* предъ *ai* и *qi* става на *ц*, предъ палатали на *ч* и др. А че фонетичнитѣ закони губятъ съ време своето органическо действие, е една обикновена проява: *к* и *г* предъ палатали въ новобългарски, освенъ по флексивна аналогия, не се измѣнятъ, наприм. въ чужди думи, когато въ старобългарски тѣ ставатъ съ органическа необходимостъ на *ч* и *дж* (*ж*), дори въ чужди думи, наприм. **к'есарь**, **легеонъ**.

Да минемъ сега на въпроса, какъ *царь* чрезъ действието на специфично българославянскитѣ звукофизиологични закони, е произлѣзло и трѣбвало да произлѣзе отъ *цъсарь*,¹⁾ въ която смисълъ и ние казахме, че то е българска дума, въпрѣки чуждия ѝ произходъ, прилично на много други, заети отъ чужди езици и минали презъ струга на българската фонетика, като *черква* отъ германското *kirka*, *мыѣто* отъ *muta*, *комки* отъ латинското *communio* и много други, които въ горнята смисълъ съ право можемъ да наречемъ български.

Не може да има съмнение, че ударението въ *цъсарь* се е намѣрвало върху *а*. Ако думата носѣше ударението на първата сричка, то отъ нея не можеше да се получи *царь*. Ала ние имаме, както ще покажемъ долу, пълно основание да приемемъ, че тя се е изговаряла *цъсарь*. Най-напредъ, известното βεζσαίτε, τζαζάρ (съ ударение на втората сричка) у Скилица²⁾ е едно съвременно потвърждение на това, което говори ясно и не бива, струва ни се, да се пренебрегва.³⁾ Всички

¹⁾ Не много отдавна думата *царь* — произнасяна и като *зар* и *чар* — е била загадка за ученигѣ. Нѣкои дори ѝ приписваха асиро-вавилонски произходъ, като я сблизваха съ сричката *цар* въ *Небукаднецар* (Навуходоносоръ).

²⁾ Виенски кодексъ, hist. graec. LXXIV. Вижъ Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Joh. Skylitzes, стр. 32.

³⁾ Sedrenus, Вопп. II р. 466, стои βεζσαίτε, δ τζαζάρ, ала то не може да обезсили горноот свидетелство. Виенскиятъ ржкописъ изглежда изобщо и по-точенъ, и по-близкъ до първоначалното съчинение, било то на Скилица или на другъ авторъ, който е послу-

помина *agentis* на *арь* въ новобългарски (източно наречие) носятъ, възъ основа на известни квантитетни отношения, ударението върху тази сричка — безъ изключение: *овчърј*, *железърј*, *колърј* и пр. (Изговарянето на *лѣкарј* — съ ударение на първата сричка — е руско; *писарј* — съ ударение на *и*, както се казва днесъ, е ново; до преди 40—50 години, па и днесъ у народа се чува само *писърј*). Сжщиятъ този словообразователенъ елементъ на латински и гръцки — *arius*, *arios* — има дълго *a*. Поради липса на знакове за ударение въ писменитѣ паметници и поради абривиятурното писане на думата, не е възможно, разбира се, да се установи това направо, ала възъ основа на посоченитѣ тука доводи ние имаме основание косвено да заклю-

жилъ на последния за изворъ (в. Carí de Voog, Zu Joh. Skylitzes, Byzantinische Zeitschrift XIII). Ако пъкъ наистина въ оригинала ударението е било на първата сричка, както е въ бонското издание, то това ще се обясни съ туй, че авторътъ на праобраза или Кедринъ, който е заемалъ направо и твърде некритично, или пъкъ преписвачътъ сж се повели по *касар*, което се вижда отъ това, че тѣ пишатъ думата съ гръцки правописъ — *τσασάρ* вм. просто *τςεσар* — и то като пропериспоменонъ, което нѣма смисълъ за една славянска дума. А и мислимо е, че гърцитѣ не сж дочули ясно чуждата за тѣхъ дума при причинения отъ голѣмата възбуда крѣсъкъ (какъвто безъ друго е имало при описаната сцена — в. у Кедринъ на посоченото мѣсто), при който, естествено, всички срички носятъ високъ тонъ, та онѣзи, които сж чули фразата, и писачътъ, комуто сж я съобщили, сж се повели лесно по своя езикъ. А и съвсемъ неумѣстниятъ членъ въ бонското издание, поставенъ, разбира се, отъ гръкъ, говори или за поквареността на текста въ последното, или за неразбиране отъ страна на автора или на заемателитѣ. Ала ние мислимъ, че тъкмо необикновеното за гръцки — съ огледъ къмъ *касар* — написване *τσασάρ* (както е въ виенския ржкописъ) говори за неговата автентичностъ, защото това особено (въ сравнение съ *τσασар*) ударение показва, че думата съзнателно е написана така, отъ което следва, че тя така е била известна на писача и че, следователно, той така я е чулъ отъ българитѣ, а това значи, че последнитѣ сж изговаряли *цъсарь* съ ударение на *a*-то. И наистина, сега се знае съ сигурностъ, че тя е написана така отъ човѣкъ, който безъ друго е зналъ българословѣнския езикъ. Той е билъ Селасфорскитъ (Дѣволскитъ) епископъ Михаилъ, чиято епархия е била населена презъ онова време предимно съ български словѣни и е принадлежала къмъ българската Охридска архиепископия. Епископъ Михаилъ е направилъ, както се вижда отъ подписа му, въ 1118 г. — стотина години следъ случката, за която се отнася разглежданата тука фраза — преписъ отъ онази часть на Скилицовата хроника, която се отнася до българската история, като прибавилъ нѣкои известия, а други поправилъ (ср. посочената горе дисертация на Прокича); това той извършилъ отъ себе си, понеже е зналъ мѣстната история и мѣстния езикъ (в. Carí de Voog, *ibid.* стр. 466). Такава поправка е и *τσασар*. И така, ние можемъ да приемемъ, че въ праобраза навѣрно е стояло — поради посоченитѣ горе причини — погрѣшно *τσασар* или *τςεσар* и че Михаилъ го е поправилъ съгласно съ говора на словѣнитѣ въ негово време (XI и XII в.) на *τσασар*; и отсжтствието на члена предъ думата въ виенския ржкописъ потвърждава, че наистина имаме работа съ поправка, че който я е направилъ е зналъ словѣнски, следователно, че и поправката относно ударението е извършена съгласно съ живия езикъ. — Нека забележимъ по този случай, че фразата, и споредъ двата варианта, трѣбва да се преведе „бѣгайте, царьтъ“ (подразбира се „иде“, и то византийскитъ), а не „бѣгайте (о) царю“. Ако последното бѣше смисълътъ ѝ, то трѣбваше, понеже цѣлото е една транскрипция на словѣнско изречение, да се очаква и сло-

чимъ, че и на старобългарски ударението е било сжщото, главно поради квантитета, който въ онази епоха е билъ още живъ и органически на езика. Лесно е отъ друга страна да се разбере, че говорниятъ усетъ на старитъ български словѣни е причислилъ — и по аналогия на значението — *цѣсарь* къмъ *popina argentis* на *арь*. Звукътъ *ь* (*jb*) на края, който не се оправдава отъ латинската и гръцката форма на думата, потвърждава това. А щомъ така е станало, естествено е, тя да получи ударението на тѣзи думи.

Неизбѣжна последица отъ това ударение е била редукцията на изговаряното като палатализувано *a* (= *ea*)¹⁾ *ъ* въ *цѣсарь* въ палатализувано *ѣ* (= *ev*).²⁾ Редукцията на неударено *a* не е свойствена само

вѣнската форма на звателния падежъ; а тъй като формата *цѣсарь* е, както видѣхме, поправка на по-старъ текстъ, направена отъ познавачъ на словѣнския езикъ, то тя безъ друго щѣше да има вида на словѣнския звателенъ падежъ, ако смисълта на фразата изискваше това. И членътъ — писано е *ѡ*, а не *ѣ* — въ варианта на бонското издание (ако приемемъ, че то е мѣродавно) говори, че изразътъ не може да се е разбиралъ въ втория смисълъ; *ѡ* не може да стои погрѣшно вмѣсто *ѣ*, защото апостроф. *о* при звателния падежъ не е свойствено на словѣнския езикъ, пъкъ и на гръцки не е необходимо и се употрѣбля предимно риторично, а на оногози, който е изрекълъ думата, съвсемъ не му е било, при уплахата, въ която се е намѣрвалъ, за риторика и поезия; тъй че писачътъ на *ѡ цѣсарь*, дори ако схващаше думата като звателенъ падежъ, не щѣше да постави предъ нея *ѣ*, а само, ако е искалъ тя да се схване като именителенъ падежъ, е могълъ да я опредѣли съ едно *о*; и затова, щомъ той е поставилъ предъ нея звука *о* (*ѡ* и *ѣ* сж се изговаряли въ тогавашно време еднакво), то това *о* трѣбва да бжде членътъ *ѡ*, отъ което следва, че думата е въ именителенъ падежъ. — Множественото число на глагола (*вѣрѣте*) не е, разбира се, употрѣбена като форма за вежливостъ; при все това то звучи малко странно, макаръ че граматично е допустимо обращението да бжде насочено къмъ едно лице — въ нашия случай къмъ Ивана Владислава — а повикътъ да се отнася до много — хората, които сж били съ него.

1) Вмѣсто *ea* и *ev* ще пишемъ за по-лесно *ja* и *jb*.

2) Наведеното горе Скилицово *цѣсарь* (виенски ржкописъ) говори твърде красноречиво, че *цѣсарь* се е изговаряло като *цѣсарь*. То не може да бжде нито случайно, нито погрѣшно написано, нито измислено, а така е чуто, следователно, и така се е произнасяло. Туй се подкрѣпя отъ онова, което казахме въ по-предшната забележка за поправките, които епископъ Михаилъ е внесълъ въ по-стария ржкописъ отъ Скилицовата хроника, който е ималъ предъ себе си. Такава поправка е и *а* вм. *я* въ първата сричка на думата, направена споредъ говора на българскитъ словѣни въ онова време. Че палаталността на *ъ* не е изразена писмено въ *а*, се обяснява съ това, че писачътъ не е знаелъ, какъ да направи това на гръцки (срв. *Ἄσχυ* : *Асѣн*, изговорено *асѣн*), още повече, че *ъ*, както въ новобългарски, тъй и въ старобългарски, не е собствено йотувано, а палатализувано *а*, което значи, че палаталниятъ елементъ не стои предъ *а*-то, а го прониква, така че *ъ* звучи както днесъ въ *бѣл* (= *бѣал*, а не *бѣал*), та се приближава звуково до *а*, особено следъ сибиланти. (Затова старобългарското писмо — кириллицата — има две букви: *ѣ* за палатализувано и *я* за йотувано *а*). Освенъ това, възможно е палаталниятъ елементъ да е билъ вече съвсемъ погълнатъ отъ *я* (в. по-долу). — Колкото за *я* въ *цѣсарь*, то по никой начинъ не бива да се смѣта за изразъ на *ъ* = *ja*; то е написано просто по *цѣсарь*, въ което, както посочихме по-горе, *я* е звучало като *е*. А пъкъ *цѣсарь*, което се срѣща въ нѣкои преписи, е безъ съмнение едно „неграмотно“ — отъ гръцко гледище — написване на *цѣсарь*, негли подъ диктовка; или пъкъ преписвачътъ не е виждалъ, защо трѣбва да напише една явно не гръцка дума (*цѣсарь*) иначе освенъ фонетично.

на новобългарския езикъ и само на източното наречие. По физиологични причини тя се налага на всѣко изговаряне и се срѣща, по-силно или по-слабо, както у всички български говори, така и у всички езици; дори и на романскитъ, които се отличаватъ съ своя така нареченъ високъ тонъ, тя не е съвсемъ чужда.¹⁾ Така, ние имаме всѣко основание да приемемъ, че неударено *a* се е редуцирало вече въ старобългарски, ако и, може би, не толкова ясно, както въ днешното източно наречие, безъ друго много по-ясно, отколкото въ другитъ славянски езици, още повече, че това се е олеснявало отъ обстоятелството, че старобългарскиятъ е притежавалъ звука *ъ*²⁾, чуждъ, поне за онова време, на останалитъ славянски езици. И така *цъсарь* = *цјасарь* е станало *цјсарь*.

Съскавитъ спиранти *c* и *ц*³⁾ иматъ физиологичното действие да поглъщатъ понѣкога палаталния елементъ (ще го бележимъ съ *j*) следъ тѣхъ. Примѣри за това има много, и не само въ българския езикъ. Така: *цанјъ*, *цаненица* отъ *цјанјъ* (цѣпя); *цанјъ* отъ *цјанјъ* (цѣня); *ца(ъ)лувам* отъ *цја(ъ)лувам* (цѣлувамъ); въ североизточни говори (напр. свищовския) *сѣдјъ* отъ *сјѣдјъ* (сѣдя) — отъ тамъ, чрезъ премѣтане на ударението, дори повелит. *сѣдј*; *кисъл* отъ *кисјъл* (кисѣлъ) и др. Руски *ся* се чува като *сѣ* и пр.⁴⁾ По този начинъ отъ *цјсарь* е произлѣзло *цъсарь*.

Звукътъ *ъ* (не новобългарско *ъ* отъ *ж*), поради своята неяснота и кжсота⁵⁾, клони къмъ заглъхване и окончателно изчезване, освенъ тамъ, гдето е нуженъ за изговаряне на сричката.⁶⁾ Тази тенденция се забелѣзва — и то не само въ края на думитъ, но и въ срѣдисловието — вече въ една твърде ранна епоха отъ развоая на българския

¹⁾ Въ португалски неударено *a* се чува направо като *ъ*.

²⁾ Че *ъ* се е изговаряло въ старобългарски както въ днешния езикъ, показва писменото изображение на *г* и *ѣ* съ *рѣ* и *лѣ*; *г* и *ѣ* съдържатъ единъ тѣлъ звукъ, който прилича на днешното *ъ*, ако и повече на гърленото, отколкото на гръдното.

³⁾ *ц* трѣбва да се причисли, относно това действие, къмъ спирантитъ, тъй като отъ неговитъ съставни звукове, *t* и *c*, последното стои на второ мѣсто и се чува само то при продължително изговаряне на *ц*, така че то е собствено съседно на *j* (въ *цјсарь*).

⁴⁾ Въ свищовското наречие и *p* има същото въздействие върху *j* следъ него: *ѹтръ* отъ *ѹтрјъ* (утрѣ); *вѹтръ* отъ *вѹтрјъ* (вжтрѣ); *рѹшеѹто* отъ *рѹшеѹто* (рѹшеѹто); *врѹтеѹно* отъ *врѹтеѹно* (врѹтеѹно). — *Врѹтеѹно* не е отъ *врѹт*, което би дало на свищовски *врѹтено*, а отъ *врѹт*: *врѹт*: *верт*. На английски *true* се изговаря *тру* вм. *трју* и др.

⁵⁾ *ъ* е винаги кжсо, както показватъ и неговитъ индоевропейски паралели.

⁶⁾ При натрупване на съгласни *ъ* се запазва и до днесъ, дори се вмѣта и тамъ, гдето етимологично не е оправдано, напр. нѣрав вм. нрав. Интересно освѣтление на това правило е източно-българското (*да*) *спѣнъ* спроти западно-българското (*да*) *спнем*.

езикъ, а именно къмъ края на старо-българската, както показватъ явно не случайни изпусчания на буквата и замѣстването ѝ съ други знакъ (') и гръцки транскрипции на български думи. Къмъ края на срѣдно-българската епоха този процесъ изглежда вече завършенъ и ние четемъ на всѣкжде книга вм. кънига, много вм. мъного и др. (така у патриархъ Евтимия¹⁾ и др.). По този начинъ и въ нашата дума *ѣ* е изчезнало и *цѣсарь* е станало презъ *цсарь* на *царь*, тъй като *е* се е слѣло съ *с*-то, което образува втората съставна частъ на *ц*. Изчезването на *ѣ* се е олеснило отъ силното му скжсяване поради липса на ударение и отъ стремежа на двата сибиланта, между които то стои, къмъ сливане. Сравни старо-български *съсждѣ* съ новобългарски *сѣд*.

Така се е получила еволюцията *цѣсарь* (= *цјасарь*) : *цјѣсарь* : *цѣсарь* : *цсарь* : *царь*. При развоя на *цѣлѣвам* (= *цјалѣвам*) : *цјѣлѣвам* : *цѣлѣвам* виждаме сжщитѣ първи фази на този процесъ.

Отъ изложеното горе трѣбва да заключимъ, че *царь* не е могло да се образува отъ *цѣсарь* въ другитѣ славянски езици, освенъ въ българския, поради липса на всички или нѣкои отъ посоченитѣ условия: у едни, напримѣръ, ударението пада на първата сричка, както въ полски, чешки — у други *ѣ* се е измѣнило на неподлежаща на редукция и изчезване гласна (чешки на *i*) и пр. Старо-руското *цѣсарь* не представя редукция на *ѣ* въ *ѣ*, въ смисълъ на затъмнение (както *а* : *ѣ*). Последниятъ звукъ *е*, безъ съмнение, замѣстникъ на едно кжсо *е*, произлѣзло отъ скжсеното (поради ударението на *арь*?) *ѣ*, което е изгубило своето *j* не толкова чрезъ поглъщане отъ страна на *ц*, колкото отъ това, че руското *ц* е било (до кжде края на срѣднитѣ вѣкове) меко и *j* е изчезнало, като се е слѣло съ неговия палаталенъ элементъ; и тъй *ѣ* (= *ѣ*) въ *цѣсарь* явно е употрѣбено да изрази тази мекота, а въ такъвъ случай то не е било нѣмо, а се е изговаряло именно като кжсо *е* (срв. рус. левъ : льва). Освенъ това въ руския езикъ *цѣсарь* (*цесарь*, *цѣсарь*) е било презъ онова време твърде рѣдко употрѣбяна отъ народа дума, тъй като рускитѣ господари се наричали князь. Иванъ IV Васильевичъ е първиятъ, който си служи съ нея като титла, и то въ формата *царь*, взета отъ църковнитѣ книги и, следователно, отъ български произходъ, така че и поради това не може да се мисли, че *царь* е руско образуване. Когато пъкъ въ България, гдето господаритѣ сж употрѣбяли *цѣсарь* като владѣтелска

¹⁾ Дори скровище и др., в. Kalužniasky, Die Werke des Patriarchen Euthymius.

титла още отъ времето на царь Симеона — първия славянски държавенъ глава, който я е носилъ — тази дума е била постоянно въ устата на народа — още повече, че той и отъ по-рано е наричалъ съ нея византийскитъ императори — и е могла да претърпи еволюцията, както я изложихме горе. Формата *цасарь*, както се срѣща въ български и сръбски паметници отъ срѣднитъ вѣкове, трѣбва да се разбира — ако е въ последнитъ — не като оригинално сръбско образуване, тъй като на този езикъ *ъ* никога не е звучало като *ја*, а като заета отъ български и да се обясни негли като едно (свойствено на сръбската фонетика) изяснение на отпалатализуваното вече, получено чрезъ редукция *ъ* на българското *цъсарь* въ *а*. Въ българскитъ паметници тя почива (при ударение на аръ) сигурно върху неправилно (не фонетично) писане и представя *цъсарь*, както напр. сегашното *цалувам* вм. *цълувам*. — Други възможни написвания на думата (за съкратенитъ не може, разбира се, да става речъ) ще трѣбва да се причислятъ, тъй или иначе, къмъ нѣкоя отъ посоченитъ горе форми.

Поради оскъждността на старо-българскитъ паметници и съкратеното писане на думата, не може точно да се опредѣли, кога и въ коя частъ на българската земя формата *царь* най-рано се е окончателно затвърдила, като *цъсарь* се е забравило; а и понеже процесътъ на преобразуването на думата представя единъ развой, то това е станало не изъ единъ пѣтъ, а постепенно. Може да се приеме, че въ XIII в., ако не и по-рано, думата е била вече окончателно получила, поне въ устата на народа, сегашния си видъ. Въ грамотитъ на българскитъ царье отъ сжщата епоха *царь* е писано на всѣкъде съкратено *црь*, а не *црь*¹⁾, отъ което следва, че думата е гласѣла въ това време *царь*.

Въ нашитъ научни съчинения и списания титлитъ на старитъ български владѣтели не се употрѣбятъ правилно, особено когато се предаватъ на чужди езици, напр. въ нѣмски и френски резюмета на български статии. Така, онѣзи преди Симеона се наричатъ често царь, което е решително погрѣшно; въ този случай трѣбва да се употрѣбя на български ханъ или кнезь (князь). На нѣмски и френски, обаче, трѣбва да стои титлата *König*, съответно *roi* (въ случай английското

¹⁾ Ср. Г. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей, 1911 г. (съ факсимилирани оригинали). Въ *црьво(ми)*, *црьтво(ми)*, с подъ съкратителния знакъ принадлежи на сричката *ство* (отъ *царство*), а не на *цъсарь*.

king), тъй като тѣзи думи отговарятъ на старо-българското **кѣнасъ**, и то не само, както е съ последното, въ етимологично, но и въ държавно-правно отношение. Защото, както посочихме горе, степени въ владѣтелската титулатура, както днешнитѣ князь, дукъ (херцогъ), кралъ и пр., не сж били известни и употребяни въ онова най-старо време и единственото название на владѣтелски санъ — освенъ титлата императоръ (*βασιλεὺς, цѣсарь*), съ която обаче се наричалъ само римскитъ монархъ — е било гех и съответнитѣ нему думи въ другитѣ езици. А отъ това следва, че българскитѣ владѣтели преди Симеона трѣбва да се титулуватъ сега на чуждитѣ езици съ тѣзи сжщи думи въ тѣхния днешенъ видъ — König, roi и пр. Некоректно е, следователно, да се превежда **кѣнасъ**, като титла на българскитѣ господари, съ френското prince и нѣмското Fürst, както прави напр. Иречекъ въ нѣмското издание на своята История на българитѣ и други. Тѣзи думи не отговарятъ на едновременното българско **кѣнасъ**, както посочихме горе. Въ Германия отначало Fürst, което значело просто първенецъ, било название на известни царски чиновници. Много по-късно то добило значение на суверенъ, монархъ и станало, покрай Herzog, König и др. владѣтелска титла съ опредѣлена иерархическа степенъ, и то по-низка отъ Herzog. Освенъ това Fürst въ сегашно време се употребя и въ смисълъ на монархъ, суверенъ изобщо, въ който случай то не е собствено титла съ опредѣлена степенъ. Така днесъ се говори за deutsche Fürsten (нѣмски суверени), като се разбиратъ съ това всички — и императора, и кралетѣ, херцозитѣ, князетѣ и пр.¹⁾ Френското и английското prince, което и въ двата езика еднакво се употребя, има разнo значение, но въ всѣки случай не онова на старо-българското **кѣнасъ**; едното отговаря на Fürst въ значението му на суверенъ, владѣтель изобщо и не представя сжщинска степенъ на владѣтелска титла; второ, prince на тѣзи езици, както и нѣмското Fürst, е титла за една опредѣлена степенъ на монархическия санъ, по-низка отъ гех (König, roi) и, съгласно съ нашитѣ горни обяснения, неумѣстна за българскитѣ господари преди Симеона, и най-сетне, съ prince се титулуватъ членове на владѣтелски

¹⁾ Въ тази смисълъ на владѣтель изобщо, на господарь, се употребя и König, roi, въ който случай на български си служимъ съ царь. Така напр. наричаме Бога царь (= господарь) на небето (König des Himmels), лъва царь (König) на животнитѣ и др. Сжщитѣ думи, и то въ мъжки родъ, могатъ въ сжщия смисълъ да се приложатъ и по отношение на жени. Така, Мария Стюартъ, въ Шилеровата драма съ сжщото име, казва на Елисавета „ich bin Euer König“ (а не Königin), което на български трѣбва да се преведе съ „азъ съмъ Вашиятъ царь“ (т. е. господарь), а не кралъ, кралица или царица.

династии, сегашни и медиятизувани, въ който случай нѣмцитъ не употребявъ Fürst, а Prinz. Англичанитъ и френцитъ правятъ разлика въ понятията, но не и въ думитъ.¹⁾ И така, титлата на българскитъ владѣтели преди Симеона не бива да се превежда на тѣзи езици съ prince, освенъ когато искаме да употребимъ тази дума въ нейното първо, посочено горе, значение на монархъ изобщо. Отъ всичко това се разбира, че старо-българското **кѣнасъ** не отговаря и на днешното руско-българско князь, както то се е развило по-късно въ Русия, и което има смисълта на нѣмското Fürst въ неговото значение на определена (по-низка отъ кралската) владѣтелска титла — каквато бѣше титлата на българския държавенъ глава отъ освобождението до 1908 г. — или на болѣрско прозвище, или пъкъ само на принцъ — членъ на сегашна или едновременна суверенна династия. Отъ това не бива да се разбере, че е погрѣшно да наричаме на днешния езикъ българскитъ господари преди Симеона князе: ние казахме горе, че тъкмо така е правилно. Онова, което трѣбва, обаче, да се знае, е, че днешното князь не е по значение старото **кѣнасъ**, което въ това отношение е равно на гех и трѣбва въ тази смисъл да се превежда на чуждитъ езици.

За владѣтелитъ отъ Симеона до Шишмана, които на български правилно се титулуватъ царѣ, трѣбва на нѣмски и френски да се употреби същата българска дума (царь) въ съответната славянска, нѣмска или френска транскрипция съ латиница — car, Zar, tzar — щомъ е неудобно да ги наричаме Kaiser, empereur, както собствено би трѣбвало. Това ще отговаря на титлата, както сж я разбирали тогава българитъ и както е била призната отъ другитъ. Съвсемъ неоправдано е отъ историческо гледище, царь да се превежда съ König, king, roi, колкото се отнася до старитъ български царѣ.

Съ титлата на днешния български държавенъ глава работата е по-инакъ. Въ по-ново време значението на думата царь се е разколебало и означава ту императоръ, ту краль (roi, König), като последното сѣ повече надделява.²⁾ Това се дължи не на едновременното двойно значение на думата, за което говорихме по-рано, а на обстоятелството,

¹⁾ Титлата на английския престолонаследникъ, prince of Wales (prince de Galles, уелски принцъ), значи не членъ на владѣтелско семейство, а владѣтеленъ князь (както показва и историческиятъ ѝ произходъ) и затова би трѣбвало да гласи на български уелски князь. Въ алманаха Гота тя е посочена отъ нѣколко години насамъ въ тази смисъл, като Fürst, а не Prinz von Wales, както бѣше по-рано.

²⁾ Освенъ на сръбски, гдето впрочемъ първото значение се поддържа повече изкуствено.

че въ Русия тя се е измѣстила отъ императоръ. Московскиятъ велики князь Иванъ Грозни взелъ титлата царь въ 1547 г., считайки, следъ падането на Цариградъ, своя новъ санъ като продължение на византийското императорско достоинство, и въ този санъ той е бивалъ признаванъ отъ много държави. Било поради незнание на истинското значение на думата, било отъ желание да се избѣгне всѣко недоразумение, Петъръ Велики замѣнилъ въ 1721 г. царь съ императоръ, съ което първото се понизило — поне официално-канцеларски — до значението на кралъ. Поради това рускитѣ императори, отъ четвъртата подѣлба на Полша на Виенския конгресъ, се наричатъ неправилно полски царь, вмѣсто кралъ (король). Неофициално, обаче, царь си е останало истинската титла на рускитѣ господари, равна на императоръ, и така тя се разбира и употрѣбя на всѣкжде и отъ руския народъ, който не прави разлика между дветѣ думи. Титлата на сегашния български царь има това по-ново значение на думата — кралъ — както изрично се изтъкна въ 1908 г. при обявяване независимостта на България и прогласяването държавата за царство.

Die Titel der bulgarischen Herrscher.

Von der Gründung des Reiches bis auf Symeon haben die bulgarischen Herrscher ihre Regentenwürde zunächst mit dem türkisch-tatarischen Worte khan und seit der Slavisierung des Landes mit dem vom gotischen kuniggs abgeleiteten kęnedz bezeichnet. Beide Worte haben die staatsrechtliche Bedeutung von König gehabt und als Könige (reges Bulgarorum) wurden die bulgarischen Herrscher von den Päpsten und den lateinischen Schriftstellern der damaligen Zeit angesehen und bezeichnet. Symeon hat im zweiten Decennium des X. Jahrhunderts den Kaisertitel angenommen, welcher im Slavischen mit cęsarj bezeichnet wurde. Dieses Wort, eine slavische Nachbildung des gotischen kaisar, entspricht dem byzantinischen (nicht altgriechischen) βασιλεύς in seiner Bedeutung von Imperator und mit ihm haben die Slaven den römischen Kaiser bezeichnet. Diesen Titel nun haben die bulgarischen Herrscher von Symeon bis zum Fall des Reiches unter die Türken geführt. Er wurde von den Byzantinern anerkannt und von den Päpsten und den Occidentalen oft gebraucht. Von cęsarj stammt das spätere und heutige carj (Zar, tsar), welches nur in Bulgarien, auf Grund der spezifisch bulgarischen Lautgesetze, aus jenem entstehen konnte, und von Bulgarien aus ist

es ins Serbische und Russische übergegangen. In Ansehung des Obigen ist es historisch und sprachlich richtig und angezeigt, in der deutschen und den anderen nichtslavischen modernen Sprachen die bulgarischen Herrscher von Isperrich bis Symeon als Könige (roi, king), diejenigen von Symeon bis Ivan Šišman als Caren (Zaren, tsars) zu bezeichnen. Die Bedeutung des Wortes carj ist in neuerer Zeit, namentlich seit der Einführung des Imperatorentitels in Russland durch Peter den Grossen, schwankend geworden, indem es zur Bezeichnung bald der Königs- bald der Kaiserwürde gebraucht wird. Der Carentitel des jetzigen bulgarischen Staatsoberhauptes hat, laut ausdrücklicher Erklärung vom Jahre 1908, die Bedeutung von König.

C. Radoslavov.